

A kutatás földrajzi határait a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye, illetve történeti elődei, Borsod, Zemplén, Abaúj, Torna és Gömör vármegyék peremén húzhatjuk meg. Az öt egykori megye természetföldrajzilag a Felföld vagy Felvidék azon része, amely közvetlenül érintkezik az Alfölddel, a határán van Miskolc, Szerencs, Ónod és Mezőkövesd. Vidékei négy folyó mellett fekszenek, ezek közül kettő – a Sajó és a Bodrog – közvetlenül a Tiszába, a Bódva és Hernád a Sajóba ömlik, a zempléni tájat délről éppen a Tisza határolja. Nem véletlen, hogy gazdasági, így kézműipari központjai is folyók mellett alakultak ki, Kassa a Hernád, Miskolc a Sajó, Sárospatak a Bodrog partján, végül Tokaj a Tisza és a Bodrog összefolyásánál fekszik, ez utóbbi az ország egyik legfontosabb kikötője és átkelője, ahol a 18. század közepe óta híd köti össze a Felföldet az alföldi vidékekkel. Ez a felföldi és részben alföldi vidék igazgatásilag a korábbi történeti vármegyék – Borsod, Gömör (majd Gömör-Kishont), Abaúj (később: Abaúj-Torna) és Zemplén – joghatósága alá esett, illetve az egri egyházmegyéhez tartozott, később pedig az ebből kivált kassai és eperjesi egyházmegyéhez is.

Bár a területet nagyrészt önkényesen húzta meg a kutatás, bizonyos kohézió mégis jellemzi ezt a négy megyényi territóriumot. A törökkor kezdetétől, a 16. század közepétől ez a vidék Felső-Magyarország része, egyébként Felső-Magyarország határait éppen a gömöri bányavidéknél húzták meg. Katonailag a kassai főkapitány parancsnoksága alá, gazdaságilag a Szepesi Kamara hatósága alá tartozott ez a régió, melynek déli része már a 16. század közepén a kettős – török és magyar – adóztatás alá esik, fontos végvárait – Szendrő, Ónod, Putnok, Tokaj, Diósgyőr – viszont soha nem foglalja el a török. A vármegyék területén csak egy szabad királyi város: Kassa, mezőváros viszont számos található. Kassa a törökkorban minden szempontból a vidék kulturális, gazdasági, katonai centrumának számít, s éppen a kései feudalizmus idején és a polgári fejlődés korai szakaszában válik a középkori polgári városból igazgatási központ. A Tisza és Sajó vidékének vármegyéire azonban sokkal jellemzőbb volt a mezővárosi arculat, a gazdasági, sőt ipari tevékenység jó részét jobbágyi jogállású mezővárosi polgárok végezték. Talán nem véletlen, hogy ezen a vidéken két mezővárosnak is sikerült a megváltkozás, Miskolc 1702-ben (igaz csak fél évszázadra), Rimaszombat 1747-ben váltotta meg magát a jobbágyi kötelezettségek alól. A vidék bányászata kevésbé volt jelentős, mint az alsó-magyarországi bányavárosok termelése, bár a gömöri ércbányák hozzájárultak, hogy az itteni bányavárosok a törökkori iparban is megőrizték vezető szerepüket a régióban; a borsodi és zempléni szőlővidékek, különösen a Hegyalja borkultúrája viszont meghatározó volt a régió és az egész ország gazdaságában. Az öt megyét nemcsak szomszédsága, hanem a középkori utak is összekötötték, Miskolcon át vezetett a pesti út Gömörbe, Tokajból pedig a lengyelországi kereskedelmi út Abaújszántón és Göncön keresztül Kassára, de Miskolc közelsége miatt élénk gazdasági kap-

csolatokat tartott fent az Abaúj megyei Szikszóval, illetve a Hegyalja számos mezővárosával. A 16–17. századi kézműipar a régióban is kénytelen volt a gazdaság korabeli nehézségeivel szembenézni. A 16. század második felének óriási mezőgazdasági konjunktúrája, főként a hegyaljai szőlő és borkultúra óriási fejlődése egyfelől piaci keresletet generált, ugyanakkor a Lengyelországhoz közel eső régióban fokozottan számolni kellett a külföldi tömegárak megjelenésével és versenyével, ez főként a takácsokat, posztósokat hozta nehéz helyzetbe, de a vásárak gyártóinak is meg kellett küzdeniük az importtermékek konkurenciájával. A régió 17. századi nagyszámú céhalapítása talán éppen a fokozott verseny terméke volt, hiszen a céhek legfontosabb célja éppen a piacok védelme, a konkurencia távoltartása volt, s ez a 17. századi recesszió időszakában már csak intézményesen sikerülhetett.

Az északkelet-magyarországi vármegyék kora újkori kézműiparának kétség kívüli központja Kassa maradt, ahogyan a középkorban is vezető szerepet vitt a Felföld gazdaságában. Kassa primátusát támogatta a felső-magyarországi szabad királyi városok, Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk és Kiszseben még a középkor végére visszanyúló szövetsége, amely a gazdasági élet számos területe mellett a céhek tevékenységében is összehangolta tevékenységét. Az „Ötváros” céhszövetséget is alkotott, elsősorban piacai védelmének biztosítására, s a céhszervezet irányítását Kassa kézművesei és a város elöljárói vindikálták maguknak, ami ellen a többi királyi város többször próbált fellépni, nem egyszer a kassai kézműveseknek a városuk céheitől és vásáraitól való el- és kitiltásával. A Pentapolis céhszövetsége nemcsak az alapító tagsággal bíró királyi városok kézműiparát hangolta össze és irányította, hanem Felső-Magyarország mezővárosainak céheit is a Szepesség-től Gömörön át Abaújig, Zemplénig, sőt Miskolcig. Számos földesúri, illetve királyi privilégiummal nem rendelkező mezővárosi céh fordult a városszövetséghez, illetve Kassához, hogy csatlakozhasson a szervezethez, s használhassa szabályzatait. A céhszövetség mint intézmény a jogszolgáltatásban is fontos kiváltsággal rendelkezett, hiszen a helyi céhek vitás és peres ügyeiben a másodfokú bíróság funkcióját is ellátta.

Kassának a felső-magyarországi városszövetségben játszott szerepe alapvetően meghatározta Északkelet-Magyarország céhes kézműiparában betöltött primátusát is. Kassa vitathatatlanul a régió kézműipari centruma volt, ahogyan politikailag, hadászatiilag és gazdaságilag is Felső-Magyarország legelső városának számított. A legkorábbi céhek itt alakultak a középkorban, illetve itt alakultak újjá a 16. században, s a centrális funkciót erősítette, hogy Északkelet-Magyarország számos céhe Kassától nyert artikulusokat, s ezzel nemcsak a működés kereteit határozta meg a kassai főcéh vagy anyacéh, s a mesterremek leírásával nemcsak mintát adott a termékeket illetően, hanem egyben saját pozícióit is biztosította Abaúj, Zemplén, Gömör vásárain. A szabályzat átadásával a régió

céhei általában a városszövetség céhszövetségének tagjai lettek, ugyanakkor vállalták, hogy az artikulusokat nem adják tovább más társulatoknak, ezt a jogot meghagyva a városszövetségnek, illetve Kassának, s kötelezték magukat, hogy Kassa kézművesei előnyt élveznek piacaikon, tőlük nem kérik a termékek ellenőrzéséért járó díjat, sőt a helyi céh vezetői nem is ellenőrzik áruikat, a legjobb helyeket kapják a vásároknak, s szélsőséges esetben még azt is kénytelenek voltak elviselni, hogy Kassa kiszorítsa őket saját piacáról. A mezővárosok sokszor csak harc árán érték el, hogy a feltételeken könnyíthessenek, s érvényesülhessen a kölcsönösség elve, így például Kassán hasonló jogokat élvezhessenek legényeik.

Amíg a városszövetség céhszervezete egyre táguló körzetben érvényesítette felügyeleti és irányító jogát, az egyes céheknek, köztük a mezővárosi társulatoknak is biztosíthatta szabályzatuk, hogy joghatóságuk kiterjedjen a város 2–4 mérföldes környékére, s így nemcsak városukban, hanem a környező falvakban is üldözhatték a kontárokat, illetve kötelezhatték a kézműveseket a céhbe való belépésre, a céh szabályzatának betartására, idegen kézművesek piaci megjelenésének korlátozására. Ez a joghatóság Zemplénben a homonnai uradalom egész területére, még a szomszédos Ung vármegyére is kiterjedhetett. Amikor Sátoraljaújhely vargái I. Rákóczi Györgytől céhlevelet kaptak, a privilégiumban azt is lefektették, hogy a környékbeli települések, mint Nagy- és Kistoronya, Csernahó, Borsi vargái is „az újhelyi céhhez hallgassanak”, vagyis vessek alá magukat a céhnek.

Kassa törökkori kézművességének legfőbb jellemzői: a középkorból örökölt sokszínűsége, vagyis, hogy szinte minden mesterség működött a városban; a kézműipar céhes jellege, azaz, hogy a legtöbb iparág mesterei céhekbe tömörültek, s így kevésbé volt jellemző a céhen kívüli ipar, a kontárok, Kassa jobbára német nyelvű polgárainak nyelvén a „hemplerek” tevékenysége. Alapvető jellemzői voltak a város gazdaságának a luxusiparok, különösen a háborús viszonyok közepette felértékelődött ötvösség, a mezővárosokban ugyanis alig működtek ötvösök, a mívség szintjében pedig meg sem közelíthették Kassa színvonalát, s céhe is csak itt volt az aranyműveseknek és a kapcsolódó iparágaknak, főként az ónművességnek. Asztalos céh is csak Kassán működik a 16. század végétől vagy a 17. század elejétől, egyébként a városszövetség többi céhe is ekkor alakul. Minőségi, drága bútorokat az import mellett csak Kassáról szerezhetette be a korabeli nemesi és polgári elit. Hasonló mondható el a középkori hagyományokra visszamenő fegyvergyártásról is, az egyre nagyobb tért hódító tűzfegyvereket szinte csak Kassán gyártották, míg kard, kardhüvely gyártása, illetve javító ipar máshol is feltűnt. A lakatos- és puskaműves-iparban egyébként a késztermék és javító szolgáltatás elválása mellett az etnikumok között is megfigyelhető bizonyos munkamegosztás, a lakatgyártók a 17. században egyre inkább magyarok lesznek, a kassai puskaműveseket pedig kizárólag a németek – köztük többen külföldi meste-

rek – alkotják. Hasonlóan elválnak a rézműves szakma az óntöntők mesterségétől, az üstöket, edényeket gyártók rézművesek főként magyarok, az óntárgyakat pedig leginkább német mesterek készítik. A kassai fegyvertársának óriási lökést adott a városban mint főkapitányi székhelyen és városerődben felállított királyi hadszertár, amelynek kiszolgálására ágyúöntő-műhelyt is létesítettek, a rövid életű sárospatakin kívül az egyetlen ilyen a régióban. Kassa hadiipara miatt a városhoz közel vashámort is felállítottak Kassahámor néven a középkor végén, pedig a vasat távolabb, a gömöri bányavidéken bányászták, s a korban a hámorok főként a bányák körzetében jöttek létre. A szintén középkori gyökerű és nagy hagyományú takácsipar központja is Kassa maradt a kora újkorban, de olyan elit ruházati iparágak, mint a kalapos, a gombkötő mesterség is Kassáról indult és végig innen kapta impulzusait és mintáit a régióban.

Kassa a mesterségek specializációjában is élen jár, itt válnak el legkorábban az óragyártók a puskaművesektől, a lakatosok a fegyvergyártóktól, a fémművesek között a 17. században a tűkészítőknek külön társulatuk van; a 17. században van külön posztónyíró-céh is Kassán, pedig a nagyszámú és igen népes szabó céhekben általában ugyanazok nyírják és teszik alkalmassá a ruhavarrásra a posztót, akik a ruhát is készítik.

Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén és a részben töröknek hódolt Borsod több vármegyét átfogó régiójában több kisebb helyi kézműves centrum is létrejött, részben a vidék nyersanyagiparára építve, részben sajátos gazdaságföldrajzi és egyéb társadalmi, politikai és katonai igazgatási okok következtében. Az egyik legsajátosabb és legkorábbi, Kassától független céhes központ Sárospatak lett, amit egyrészt a pataki uradalom és a vár 16. századi kiépítése indukált, ismert, hogy a várak, a törökkorban főként a végvárak keresletet és piacot generálnak; a pataki céhek 16. század végi létrejöttében azonban fontos része volt egy speciális igazgatási gyakorlatnak. Sárospatak magas szintű mezővárosi önkormányzati működésének csúcspontjára jutott az 1570-es években azzal, hogy királyi privilégiumot kapott céhek alapítására és ellenőrzésére, amilyen kiváltsággal korábban csak az uralkodó, a szabad királyi város, illetve a földesúr joghatósága rendelkezett. A pataki mezővárosi tanács több céhnek is adott szabályzatot és működési engedélyt a 16. század végén, sőt jogérvényesítő képessége a szomszédos Sátoraljaújhelyre is kiterjedt, így a két közeli város céhei közös, de Sárospatak fensőbbségét elismerő keretek között működtek, köztük a szabók és vargák is, igaz, az újhelyi mesterek időről-időre szembefordultak a pataki vezetéssel, s önállósulási törekvésekkel léptek fel, így volt ez a vargák és a gombkötők esetében is. A két város céhes ipara végig meghatározó volt a régió kora újkori kézművességében, amit a Rákócziak udvara és uradalmi gazdasága, gazdaságpolitikája még erősített is a 17. században.

A közeli Hegyalja, amely éppen a 16–17. században lett Magyarország egyik meghatározó borvidéke és Felső-Magyarország egyre fontosabb gazdasági centruma, a kézművességben a 17. század első évtizedeiben jutott el a fejlődés azon fokára, hogy több iparágban is céhet alapítson. A hegyaljai céhek létrejöttében szerepe volt annak a szándéknak is, hogy a bortermelő mezővárosok kézművesei szabadulni próbáltak a tokaji céhek szorításából, de saját piacaik védelme is a céhes társulás felé fordította őket. A Tisza és Bodrog vidékének legfontosabb kereskedelmi centrumában, Tokajban ugyanis már több céh alakult a 16. században, s ezek vezetői a hegyaljai vásárookra is kiterjesztették ellenőrző tevékenységüket. A borvidék mezővárosai főként Kassától kértek szabályzatot, s ezzel Kassa és a városszövetség vonzáskörzete egészen az Alföld széléig, a Tiszáig kiterjedt, másrészt igyekeztek királyi privilégiumot szerezni, hogy önállóságuk és piaci hegemoniájuk (főleg a hegyaljai piackörzetben) biztosítva legyen.

Felső-Zemplénben sajátos kézműipari régió jött létre három mezőváros, Homonna, Varannó és Sztropkó körzetében, amelyek nemcsak a homonnai uradalomhoz való tartozásukban voltak közősek, hanem kereskedelmi funkciójukban is, ebben a három városban ugyanis a 16. század első felében harmincadhivatalokat állított fel a kincstár, s így a kelet-magyarországi kereskedők egy része kénytelen volt megfordulni itt. A mezővárosok első céhei általában a földesúri joghatóságtól nyerték szabályzatukat a 16. század végén, s csak később kerültek Kassa irányítása alá. További kutatások dönthetik majd el, hogy a három mezővárosnak, illetve a bodrogi Nagymihálynak milyen szerepe volt a keleti vidékek, így a szomszédos Ung vármegye iparának fejlődésében. A céhes kézművesség mellett a vidék háziiparáról is ismert volt, a jobbágyok, köztük a ruszin falvak népessége a len- és kenderszövés mellett főként a gyapjúcsapást, vagyis a szűrposztó-készítést művelték, az önellátáson felül kereskedelmi céllal is.

A mezővárosok céhes ipara mellett a várak és uradalmak intézményében is működtek iparosok, mégpedig úgy, hogy a céhek nem tekintették őket kontároknak, vagyis engedélyezték tevékenységüket. A földesurak azonban konvenciók kézműveseiket (pl. az ún. „urak szabóit”) csak éves szerződéssel alkalmazhatták, különben a céh eljár ellenük. A Kassára betelepült főnemesek, katonatisztek is tarthattak efféle konvenciók mesterembereket, sőt néha a mesterséget tudó katonáknak is megengedték, hogy a városrődben – kizárólag katonatársaiknak, s nem a helyi polgároknak – megrendelésre kézműipari terméket készítsenek.

A kora újkori kézműipar és manufaktúrák történetében Kassa mint ipari és kereskedelmi központ mellett az országrészek, régiók közötti munkamegosztásban leginkább Gömör vett részt, ráadásul két szektorral, a fémművességgel és a gyapjúfeldolgozással. A gömöri ércbányászat középkori eredetű, s az itteni bányászat és vasipar a kora újkorban sem hanyatlik le (míg a telkibányai és rudabá-

nyai középkori bányászat elenyészik), dacára az olcsó külföldi vasárúrok konkurenciájának. Rozsnyó, Csetnek fémműves céheinek, fémiparosainak a bányák körzetében létesített vashámorokban előállított vas szolgáltatta az alapanyagot, s így a Rozsnyó vidékén előállított sínvasak, illetve a mezőgazdaságban, iparban és háztartásokban használt vaseszközök gyártása Gömört Felső-Magyarország legfontosabb fémműves központjává tették. A tágabb régióban az abaúji Mecenzéf, szintén középkori hagyományú, s szintén német fémművesei ugyancsak a bányaváros környékén létesített vashámorok termékét dolgozták fel, a mecenzéfi kovácsok céhe a 17. század közepén jött létre, s tagja lett a felső-magyarországi városszövetség szervezetének.

A gömői gyapjúművesség (sőt a fazekasipar is!) hasonlóan meghatározó szerepet játszott a kora újkori Felső-Magyarország iparában és munkamegosztásában, mint a fémművesség, s ugyancsak helyi alapanyagra, a vidéken termelt gyapjúra települt. A szűrszabó mesterséget a régió városaiban, Rimaszombaton, Jolsván, Rozsnyón, Csetneken, Ratkón már a 17. század elejétől céhes keretek között művelik, igaz, ekkor még egy céhben dolgoznak a finomabb, külföldi posztót feldolgozó szabók a helyi gyapjúból a gömői kallómalmokban előállított durvább alapanyagból dolgozó szűrszabókkal. Mind a gömői szűrcsapók terméke, a végekben árult szűrposztó, mind az ebből varrt paraszti viselet, a szűr olyannyira jellegzetes termék lesz, hogy ezeket a városok nevére árulják a felső-magyarországi vásárokon Gömörtől Zemplénig: „roznai, josvai, szombati, ratkai”. Egyébként Gömörön belül is létrejön bizonyos regionális munkamegosztás, Rozsnyó (korabeli nevén: Rozsnyóbánya) mint németek lakta, de lassan elmagyarosodó bányaváros fogadja be és műveli leginkább az elit szakmákat, így a gombkötők, kalaposok mesterségét is. Rozsnyó és a környékbeli gömői mező- és bányavárosok céhei általában az „Ötváros” szövetségéhez csatlakoznak, de éppen Rozsnyó az, amely igyekszik a céhszövetségben játszott alávetett szerepén változtatni, így többször szembefordul Kassa céhmestereivel. Ugyanezt a célt szolgálhatja, hogy szabó céhének a pozsonyi szabók középkori eredetű céhlevelét szerzi meg, s ezzel egyedülálló módon alsó-magyarországi szabályzatot használ a 17. századi Felső-Magyarországon.

Míg Zemplén és Gömör számos mezővárosában több céh is létesült a 17. században, Borsodban alig működtek céhek a kora újkorban. Kivételt szinte csak a vármegye legfontosabb mezővárosa, Miskolc képez, amely a Mohácsot megelőző évtizedekben három jellegzetes mezővárosi iparágban (mészáros, szabó, varga) is eljut a céhes szerveződésig. A 17. században újabb céhek is létrejönnek Miskolcon, köztük a csizmadiáké, amely a vargáktól való elválással a nemesi és katonai elit igényeit van hivatva kiszolgálni, majd 1702-ben egy elit iparág, a gombkötőké is megalakul, s ezzel a város a régió legfontosabb kézműipari központja lesz, igaz, Borsod

két fontos végvárában, Ónodon és Szendrőn is működnek kézművesek, sőt a ruházati ipar kezdetleges céhei (szabó, csizmadia) is létrejönnek, ezek azonban nem vehetik fel a versenyt a miskolci mesterekkel. Miskolc középkor végi céhei a város földesurától, az uralkodótól nyerték kiváltságaikat, a 17. századi hanyatlásra jellemző azonban, hogy a miskolci szabók az egri szabók szabályzatával újítják meg társulatukat, s így nem tartoznak Kassa, illetve a felsőmagyarországi városszövetség hatókörébe, gombkötőiknek azonban már a kassai céh szabályzatát kérik. A Hódoltság peremvidékén fekvő Miskolc mint egyedüli céhes központ minden bizonnyal egész Borsodot ellátta termékeivel, vonzáskörzete azonban nem nyúlt túl a szűkebb régióra.

Sajátos, köztes szerep jut az Abaúj vármegyei Göncnek a kora újkori regionális iparban. A zempléni kézműipari centrumok, Patak–Hegyalja és Kassa között „félúton” fejlődött ki a lengyelországi kereskedelmi út mellett fekvő középkori mezőváros jelentős kézművessége több iparággal, köztük a kassai gyapjóművesség lehanyatlása után fellendülő gyapjúcsapó mesterséggel, illetve a csizmadia és fazekas céh tevékenységével.

Az iparágakat a regionális jellemzők mellett a kézművesség fejlődésének általános ismérvei határozták meg, vagyis a ruházati ipar, főként a szabók és vargák mesterségének túlsúlya. A legkorábbi céhek, és a legelterjedtebbek is a két mesterség művelőiből kerültek ki, s a mezővárosi és falusi kézműiparra jellemző volt a szakmák átfedése, a specializáció céhes keretei inkább csak Kassát jellemezték. A szűcsök és a szabók, a süvegesek és a szabók, a szűrűcsapók, a szűrűszabók és a gubások, a vargák és a tímárok tímárvargaként gyakran egy céhben működtek, sőt többször egymás mesterségét is folytatták, amit sokszor tiltottak a szabályzatok.

A céhek vonzáskörzetének talán még a joghatóságnál és rekrutációnál is fontosabb mutatója a piackörzetek kialakulása. A gömöri gyapjóművesek regionális vezető szerepét jelzi, hogy termékeik minden 17. század árszabásban szerepelnek, a kassai anyacéh által adott szabályzatokban sok helyen szerepelnek a kassai kézművesek által kikényszerített engedmények. A legtöbb céh azonban kisebb vásárkörzettel rendelkezett, kézműveseinek éppen a környék igényeinek kielégítése volt a célja és funkciója, akár a felső-zempléni mezővárosok, akár a Hegyalja, akár Miskolc, akár az abaúji Mecenzéf és Jászó, akár Rimaszombat, Rozsnyó piackörzetére gondolunk. A céheknek a szűkebb régióban betöltött szerepét a késztermékek gyártásán felül éppen az ún. váltómivelés és javítószolgáltató tevékenység mutatja, a céhek nagy része ugyanis a vásári áruk gyártásán felül a megrendelésre dolgozott, illetve javítással foglalkozott, így a korszak legnépesebb kézműipari ágai, szabók, a vargák, a kovácsok mestersége, illetve a faipar és építőipar szektorai feltételezték a megrendelő és mester személyes kontaktusát.

A török uralom alatt álló országrész visszafoglalása és az azt követő évtizedek történelmi eseményei óriási terheket róttak Északkelet-Magyarország népére is. A Rákóczi-szabadságharc gazdasági terhei, a pestisjárványok vérveszteségei emberfeletti megpróbáltatást jelentettek az itt élőknek és az újonnan betelepülőknek egyaránt. Az 1715–20. évi országos összeírások szomorú képet festenek a térségről. A pusztításoknak leginkább Borsod és Gömör volt kitéve.

A népesség számának csökkenése természetesen az iparosokat is érintette. Az ország egyik legiparosodottabb vidékének számító Gömörben 1715-ben csupán 404 fő foglalkozott ipari tevékenységgel. Ez a szám 1720-ra – vagyis a következő országos összeírás idejére – kismértékben csökkent. A másik sokat szenvedett megyében, Borsodban is nagyon csekély volt az iparosok száma. A megye központjában, a megye iparosságának 90%-át magába tömörítő Miskolcon 1715-ben 41 volt az adózó iparosok száma, ami 1720-ra 11-re csökkent le.

A népesség és a termelőerők pusztulását sejtető adatok alapján egyértelmű, hogy a 18. században és a 19. század elején nem kis feladat várt a kor emberére. A közigazgatás újjászervezése, az utak kiépítése, az elpusztult falvak és városok benépesítése, a folyók megrendszabályozása, a mocsarak lecsapolása, a mezőgazdaság és az ipar megfelelő színvonalon történő újjászervezése komoly kihívásokat jelentettek. A szervezett telepítések és a spontán migráció eredményeképpen 1777-re Borsod, Abaúj és Gömör lakosságának száma átlagosan megnégyszereződött. Zempléné pedig megduplázódott.

Északkelet-Magyarország újranevesítésében és a gazdaság reorganizációjában fontos szerep jutott az iparosságnak is. A bányászat és a hámoripar a nyersanyaglelőhelyek miatt hagyományosan Gömör területén és a Bódva forrásvidékén volt országos jelentőségű. 1770-től a Bükk vasércbányáinak felfedezése után Borsod szívében is számottevő vasfeldolgozó ipar alakult ki. A manufaktúrák létesítésében az üvegyipar meghonosítása jelentette a kezdetet. 1698-ban II. Rákóczi Ferenc alapított a regéci uradalmában üveg-hutát lengyel üvegesek betelepítésével. Újabb és újabb helyszíneken 1916-ig folyt üvegtüszítés a Zempléni-hegységben. A diósgyőri koronauradalomban 1712 táján kezdődött el az üvegyártás, amelynek a sajószentpéteri üvegyár telepítése vetett véget 1898-ban. A Bódva forrásvidékén, Torna városában és Kassán egy rövid életű „posztó fabrika” képviselte a manufaktúra ipart. A 19. század kezdetén létesültek az első kőedénygyárak Murányban, Rozsnyón, Kassán, Telkibányán, Hollóházán és Miskolcon. A 18. század utolsó évtizedében a Radvánszkyak sajókazai birtokán elkezdődött a barnaszén bányászata. Azonban az új energiahordozó nagyobb mértékű ipari hasznosítása még váratott magára. Kis mennyiségben barnaszénen használt fűtőanyagként a Coburgok edelényi uradalmában felépült cukorgyár, amely az 1840-es évek elején 3–4000

bécsi mázsa finomított cukrot és 90–100 ezer liter szeszt állított elő egy-egy szezonban. Ugyancsak széntüzelésre épült a térség első gőzmalma Miskolcon 1836-ban, amely inkább látványosságnak számított, mintsem komolyabb termelőeszköznek. Az előremutató jelek ellenére a térség ipari struktúrájának arculatát továbbra is a céhes kézművesipar határozta meg a 19. század derekáig, egyes területeken még ennél is tovább.

A török hódoltság megszűnését követően a céhek ügye hamarosan az udvari gazdaságpolitika fontos kérdésévé vált. Kolonits Lipót berendezkedési terve (Einrichtungswerk) kívánatosnak ítélte meg a céhrendszer visszaállítását és fenntartását a kincstári jövedelem gyarapítása céljából. A merkantilista udvari körök viszont ellenzték ezt, mert nézetük szerint a fejlődés korai szakaszában káros a céhek monopoltörekvéseinek támogatása. A két szembenálló nézet közül az előbbi jutott érvényre. Ennek köszönhetően Északkelet-Magyarországon is – mint a volt királyi Magyarország nagy részén –, a kézművesipar és a céhek folyamatos működéséről beszélhetünk. Ebből következően a céhek nagyobb hányada a 18. század előtt megszerzett kiváltságlevelére alapozta tevékenységét, természetesen azokat a törvényeknek megfelelően megújítva, megváltoztatva. Borsodban, Abaújban, Gömörben és Zemplénben 42 céhlevelet állítottak ki a különböző települések iparos-társulatainak. A legtöbb kiváltságlevelét megszerzésére (21) Gömörben került sor bizonyára azért is, mert több céhnek megsemmisültek az iratai. A 19. század elején a vegyes céhek alapításának időszakában az 1813. évi rendelkezések hatására Abaújban 13, Gömörben 10, Zemplénben 9, Borsodban pedig 4 új céhszervezet jött létre. Az 1715. évi 79. törvénycikk kimondta, hogy csak a királytól kapott kiváltságlevelék érvényesek. Az 1729. évi 10. törvénycikk a kancellária 1700-ban kiadott rendelkezéseit megismételve megtiltotta a fiókcéhek alakítását, mert az ily módon létesült céheket irányíthatták a főcéhek, ami beavatkozást jelentett a falvakban és a mezővárosokban a földesúri joghatóságba. A törvényeknek azonban nem tudtak érvényt szerezni. A 18. században Kassa iparos szervezetei rendkívül megerősödtek és minden szándék ellenére főcéhekként működtek. Gömörben és Zemplénben sorra hozták létre a fiókcéheket. Borsodban is egyes iparágak esetében erősen érvényesült Kassa befolyása, irányító szerepe (Pl. gömbkötők, szíjgyártók, szűcsök). Viszont megfigyelhető az, hogy Borsod kézművesipari centruma főcéh szerepkör betöltésére törekedett a térségben a fazekasság területén és egyes bőripari szakmákban, pl. tímár, csizmadia. A céhek életére vonatkozó törvények a céhbiztosság intézményének felállításában és a limitációk gyakorlatának rendszeressé tételében érvényesültek maradéktalanul.

A 18. századi céhtörvények sorában mindenképpen Mária Terézia 1861. évi reformtörekvései voltak a legjelentősebbek, nagy áttörést eredményezők. A Helytartótanács rendelete értelmében valamennyi céhnek be kellett mutatni a céhlevelet. A királyi kivált-

ságlevéllel rendelkezőknek taksa nélkül kicserélték az alapító okiratot. Akik nem rendelkeztek uralkodói kiváltságlevéllel, azoknak újat kellett váltani, fizetség ellenében. Az új kiváltságlevelek szabályozták a céhtagok vallási kötelezettségeit, elrendelték a céhek védőszentjeinek képmásával ellátott zászlók készítését. Évente és negyedévenként kellett céhgyűléseket tartani a céhbiztos jelenlétében. A gyűléseken választották meg a céhmestert és az előjárókat. Ekkor szegődtték és szabadították fel az inasokat, akik 3 évi tanulás után 3 évet vándoroltak. A legény városába visszatérve bemutatva igazolásait és a mesterségért folyamodva 1 ft-ot fizetett a céhládába. Az előírás szerint a mesterév kitöltése után remeket kellett készíteni, amely nem állíthatta megoldhatatlan feladat elé a legényt. A remek elfogadása után a legény új mester lett és ezután bejelentették a város tanácsához polgárjog elnyerése végett. Az 1861. évi szabályozás 30 forintban állapította meg a mestertaksa összegét és a lakoma nem haladhatta túl a 10 forintot. A mesterek fiai és vejei fél mestertaksát fizettek. Az özvegy mesternők új férjei taksa nélkül válhattak mesterré. A vidéki mestereknek nem kellett remekelni. Fél taksát fizettek és részt vehettek a céhgyűléseken és a vallási szertartásokon. A céh szociális kérdéseinek szabályozása tulajdonképpen a hagyományokra épült. A kontárok ellene fellépés módozatait a céh tagsága maga határozhatta meg. Azonban fontosnak tartották az 1723. évi 74. törvénycikk betartását, amely szerint nemes foglalkoztathatott kontárokat. A céhlevelek módosításával a Helytartótanács a céhek monopóliumát igyekezett megtörni, mivel meggyorsította a mesterek felvételét és arra kényszerítette a céheket, hogy nyissák meg kapuikat az iparosok számának növelése és az iparcikkek olcsóbbá tétele érdekében. A 18. században megszerzett céhszabályzatokat megvizsgálva úgy tűnik, hogy az esetek túlnyomó részében Északkelet-Magyarországon nem hajtották végre az uralkodó rendeletét. A céhek továbbra is Kassától vagy ritkább esetben Lőcsétől kérték szabályzataikat. Ezeknek a szabályzatoknak jelentős része már korábban az uralkodó által megerősített privilégium volt, így szerkezetében és tartalmában többnyire megfelelt az előírásoknak. Ahol pedig ettől lényegesen eltért, ott erre való hivatkozással a supplikánsok a Helytartótanácsához fellebbezhetek többnyire a siker reményben. A 19. század elején kiadott céhlevelek már teljes mértékben az előírásoknak megfelelőek voltak.

Északkelet-Magyarország 18–19. századi kézművesiparának fejlődése szoros összhangban állott a lakosság számának növekedésével, a fogyasztási cikkek divatjának változásával, valamint az életmód átalakulásával. A település népességének növekedésével párhuzamosan a megyeközpontokban, Zemplén, Abaúj, Gömör nagyobb városaiban jelentős számú iparosréteg alakult ki. A II. József-féle népszámlálás idejére Kassán az iparból élők számaránya megközelítette a 40%-ot. A gömöri bányavárosokban átlagosan 25–30% körüli volt az iparosok létszáma. Zemplénben Újhely és

Patak kivételével – ahol általában a lakosság harmada volt kézművesiparos –, a mezővárosokban a 17. századi arányok merevedtek meg, 20–25%-os szintű fejlődésen ment keresztül Borsod vármegye kézművesipara. A céhesiparok több mint 90%-a a megye legnagyobb településén létezett. Vidéken elvétve alakult céhszervezet. Miskolcon kívül csak Szendrőn és Ónodon volt csizmadiacéh és egyes adatok szerint Sajószentpéteren volt egykor a vargáknak iparösszervezete. Miskolc Borsodon belüli egyeduralkodó szerepét kitűnően illusztrálhatjuk egy 1770-ből származó iparos összeírással, amely szakmánkénti felsorolásban veszi sorra az iparosokat, a céhes és céhen kívüli mestereket egyaránt az alkalmazott segédekkel együtt. A jelzett évben a városban élő iparosok 47-féle mesterséget űztek. 479 volt a céhes iparosok száma, 337 pedig a céhen kívülieké. Az iparból élők számaránya a gömöri bányavárosokéval, Zemplénben pedig Újhelyével, Patakkaal volt azonos szintű, vagyis 25–30% körüli.

A térség kézművesipari struktúrájának vizsgálatából levonható az a következtetés, hogy a 18. században Kassán kívül is jelentőssé vált az építőipar, meghonosodtak a faipar szolgáltató jellegű szakmái és a divat változása miatt komoly szerkezeti változások következtek be a textil- és a bőriparban. Kassa–Rimaszombat vonalától délre felbukkannak az olyan luxuscélokot szolgáló iparágak, mint az órás, vagy az ötvös.

A 18. századig Borsodban és Alsó-Zemplénben – lévén a terület határvidék –, számottevő világi építkezés nem folyt. Az erődítési munkákhoz Kassáról és Eperjesről hívtak hozzáértő iparosokat. A Rákócziak elsősorban erdélyi mesterekkel dolgoztattak Patakon és hegyaljai birtokaik építkezésein. A kőépítkezés felendülése a 18. század elejétől következett be Hegyalján, Borsodban, ezen belül is elsősorban Miskolcon csak a 18. század második felétől. A városi lakosság többsége fából, paticsból, vályogból illetve ezek kombinációiból álló lakóházakban élt. A többnyire házilag készült házak tetőzete zsúp, nád vagy zsindely volt, a cserép csak a 19. században vált jellemző tetőfedő anyaggá. A 18. század második felétől egyre több vidéki nemes és kereskedő adott megrendelést a Miskolcon letelepedett, nevük alapján ítélve német származású iparosnak, akik 1773-ban hozták létre a kőműves-, ács- és kőfaragócéhüket, amely Borsodban és Alsó-Zemplénben a főcéh szerepkörének betöltésére törekedett. Gömör és Felső-Zemplén a 19. század második évtizedéig az „ötváros” szövetség építőmestereinek érdekszférájába tartozott. Gömörben csak 1819-ben alakult meg a rozsnói ács-, kőműves-, kőfaragó–lakatoscéh. Rimaszombatban pedig 1820-ban kezdte meg működését az ács–kőműves–molnárceh. Zemplén építőipari céhei is az 1820-as években alakultak Újhelyen és Patakon. Abaújszántón az ácsmesterséget is magába foglaló vegyes céh a 19. század derekától működött. Az építőipar körébe tartozó üvegesmesterség életképesnek bizonyult a térségben, mivel a regéci uradalomban és

Diósgyőr mellett üveghuták működtek. Zemplén fővárosában, Újhelyen Kassát követően másodikként alakult üvegescéh. Miskolcon csak 1844-ben lettek az üvegesek az asztaloscéh tagjai, amely ezt követően 28 település landmajsztereit is magába tömörítette. Az ablaküvegezésben nagy szerepet vállaltak Zemplén és a Bükk hutatelepüléseinek vándoriparosai.

Az építőipar fő mesterségeihez hasonlóan a faipar reprezentatív ágazata, az asztalosság és a bortermelés nélkülözhetetlen tárolóeszközeit szolgáltató bodnärmesterség is csak a 18. században honosodott meg Északkelet-Magyarország Kassától délebbre eső területein. A 18. századig a bútorkészítés és a bodnärmesterség a kassai, a szepességi és a sárosi iparosok kiváltsága volt. A vidéki településeken az asztalosmesterség nem tudta megtörni a hagyományos ácsolt, faragott technikával történő, gyakran háziiparszerű bútorkészítés hegemóniáját. A 18. századi mezővárosi asztalosok a templomok festett mennyezetdeszkáinak készítésével biztosították megélhetésüket. A gömöri és a miskolci festőasztalos központok számos emléke lelhető fel a vidék templomaiban. Zemplén első asztaloscéhe Újhelyen 1771-ben, Borsodé pedig Miskolcon 1799-ben jött létre. Abaújban Mecenzéfen (1724), Gömörben pedig Jolsván (1798) léptek újabb céhek a régiek mellé. Borsodban a 19. század végéig csak Miskolcon volt asztaloscéh, majd ipartársulat. Zemplénben és Gömörben a 19. század elején újabb céhek jöttek létre, amelyek tagjai vásározó iparosok voltak többnyire, és a falvak lakosságát látták el festett bútorokkal. A miskolci asztaloscéh kisu-gázó szerepe nagy jelentőségűvé vált a térségben. A városban tanult mesterek 22 településen üzték az ipart. A 19. század második évtizedétől a vásározó mesterek tevékenysége vált a céhen belül meghatározóvá. Közülük sokan vidékre települtek a 19. század végén, sajátos stílusú festett bútoraiknak közvetlen értékesítési lehetőséget keresve.

A hordókészítés bármennyire is meglepő, de Tokaj-Hegyalján és a Miskolc–Sajószentpéter környéki borvidékeken háziiparszerűen történt. Az uradalmakban a jobbágyok kötelezettsége volt a hordódonga hasogatása, ezután uradalmi bognárok állították össze hordókká. A 18. századig a bodnárcehek Kassán, Szepes- és Sáros vármegyék városaiban, vagyis a Lengyelországba vezető fő kereskedelmi útvonal mentén létesültek. A bort szállító kereskedők hazatértükben beszerezhették a következő szállítmányhoz szükséges hordókat. A borvidékek lakossága pedig – ha nem volt a hordókészítéshez képessége –, a mezővárosok országos vásárain juthatott hozzá a fontos borászati kellékekhez. Borsod első bodnárcehé 1736-ban alakult meg Miskolcon. Zemplénben a pataki bodnárceh 1779-ben történt megalapítása nyitotta meg a bodnárcehek alapításának sorát. Ezt követően a 19. század derekáig még 7 céh jött létre több esetben más iparágak képviselőivel közösen. 1829-ben Zemplén már igen fejlett bodnáríparral rendelkezett. 230 mester,

70 segéd és 62 inas foglalkozott a hordók és egyéb fa tárolóedények előállításával.

Északkelet-Magyarország mezővárosaiban Kassát követően a húsipar, a bőr- és textilipar mesterségei honosodtak meg először. Ezek közül a bőr- és textilipar vált igen jelentőssé. Az iparágak jellemző szervezeti formái mindenütt kialakultak a 16–17. században. A 18–19. században a bőripar területén strukturális átrendeződés ment végbe, a textiliparban pedig főként a divat hatására jelentősen módosult a kínálat és a területi munkamegosztás során a piachoz igazodó kézműves centrumok jöttek léte.

A bőripari szakmák két nagy egységre bonthatók: bőrkikészítő- és feldolgozó mesterségekre. A tevékenységi körök legnagyobb fokú differenciálódása Kassán igen korán, már a 16. századra bekövetkezett. Zemplénben és Borsodban egyaránt a 18. századra következett be a kikészítő- és feldolgozóipar teljes mértékű szétválása. Ez annak tulajdonítható, hogy Kassával ellentétben ezek a térségek váltak a parasztság körében oly fontos viseleti darabok, a ködmönök és később a bundák készítőivé. Gömörben Rimaszombat szücsői kezdettől fogva vásározó iparosok voltak és fontos szerepük volt a Palócföld lakosságának ellátásában. A bőrkikészítő- és feldolgozóipar éles különválásában fontos szerepet játszott az is, hogy a 17. század második felétől a lábbeli viseletben a csizma vált uralkodóvá. Miskolcon már 1770-ben 50 volt a szücsök száma és 270 a csizmadiáké. Az utóbbi mestereknek és a szíjgyártóknak 40 varga készítette az alapanyagot. A 19. század elejétől a vargacéhen belül csökkent a vargák száma és jelentősen nőtt a tímároké. Erre nagy szükség is volt, mert időközben a csizmadiák száma meghaladta már a 600-at is. Zemplén vármegyében 1829-ben 247 tímár készítette az alapanyagot a több mint 1300 csizmadiának, 41 szíjgyártónak és 17 nyergesnek.

A textilipar területi elhelyezkedésében és mesterségek szerinti differenciálódásában óriási változások következtek be a 18. században és a 19. század első felében. A vásznak előállítását a takácsipar Kassán, a gömöri bányavárosokban és Felső-Zemplén mezővárosaiban volt életképes. Itt kevésbé kellett tartani a paraszti gazdaságokban előállított alapanyagokat feldolgozó háziipartól. A takácsipar a finomabb, esetenként szélesebb, fehérebb, gyapotot, pamutot is felhasználó, speciális, illetve festett vászakkal, a barhenttel, a gyolccsal vehette fel a versenyt a háziipari termékekkel szemben. A takácsmesterség a polgárosodás következtében csak a 18. század végén gyökeresedett meg Borsod centrumában. Alsó-Zemplénben pedig csak a 19. század elején. Abaújszántó mesterei 1818-ban nyertek szabályzatot az uralkodótól. A szántóiaknak szövetkezniük kellett létük érdekében a szomszédos bortermelő mezőváros, Tállya mestereivel, így jött létre 1815-ben Tállya és Abaújszántó közös takácstársulata. A vászon értékét növelte annak fehéritése és festése. A fehérités a folyókkal, patakokkal rendelkező városokban gyakori ipari tevékenységnek számított. Miskolcon a

vászonfehérítők a falusi vásznakot vásárolták fel, majd kifehérítve adták el. Tevékenységük emlékét utcanév is őrzi. A textíliák festői, a kékfesték a szepességi városok kékfestőszövetségétől délre csak a 18. század végén, a 19. század elején jelentek meg.

Amíg a takácsok a háziiparral versenyben szőtték a vásznat, addig a nagyobb beruházást, műhelyt és szakértelmet igénylő gyapjúsövés jórészt céhes keretek között zajlott. A gyapjúsövés – ugyanúgy, mint más mesterségek –, Kassán honosodott meg először és alakultak ki a termelés céhes keretei. Az ipari tevékenység igazi központjává azonban Gömör vált, majd innen jutott el a mesterség a 18. században Miskolcra, elősegítve ezzel a térség másik centrumának kialakulását. Rendkívül érdekes, az iparág Zemplénben nem nagyon terjedt el. A gömöri és miskolci központokban a posztósok, posztótakácsok durvább gyapjúsövetet, ún. szűrposztót állítottak elő. A szűrposztó készítőit a feldolgozás legismertebb munkafolyamatáról csapónak vagy szűrscapónak nevezték, a fürtös gyapjúsövetet készítőket pedig gubacsapóknak.

A posztókészítő mesterség elterjedésének kedveztek a háborús körülmények, hiszen a katonaság ellátása komoly kihívást jelentett. A posztó iránt nagy volt az igény a Rákóczi-szabadságharc idején, majd a napóleoni háborúk időszakában. A hadi megrendelések hatására Rozsnyón 1817-ben 120 tagja volt a csapócéhnek és közel 20 vidéki mester tevékenykedett a várost környező falvakban is. A 18. században a parasztság szűrposztó iránt megnövekedett igénye hozta létre a miskolci gyapjúcsapó központot, gömöri mesterek betelepítésével. A miskolci szűrscapók egy része a 18. században specializálódott a guba készítésére, amely szintén kedvelt volt a parasztság körében.

A térség textíliákat ruházati terméké várró mesterei, a szabók Kassán, Gömör, Borsod és Zemplén nagyobb településein már a 16–17. században céhekbe szerveződtek. A 18. századra a szabók tevékenysége sokirányúvá vált a feldolgozott alapanyagtól és a divattól függően. A városokban megkülönböztettek magyar és német szabókat, ami nemcsak nemzetiségi, hanem viseletbeli különbséget is jelentett. Váltóműves és vásárműves szabókat aszerint, hogy megrendelésre vagy készletre dolgoztak-e. A szövétet, selymet, vásznat, finomabb posztót feldolgozókat vékony szabóknak, a durvább, posztót feldolgozókat szűrscapóknak nevezték. A különböző ruházati termékeket készítő szabók száma és egymáshoz viszonyított aránya városonként változott aszerint, hogy milyen volt a település lakosságának társadalmi összetétele és a vonzáskörzetben milyen igényeket kellett kielégíteni. A 18. században a posztókészítő mesterség elterjedésével párhuzamosan a szűrscapómesterség különválása, önállósulása szembevető. Először Miskolcon és Rimaszombaton, majd a 19. század elején Gömör más céhes központjaiban is bekövetkezett az önállósulás. A nemesi és a polgári viselet szétválása a reformkor küszöbén indult meg és ennek hatására kezdődött el a német szabók különválási folyamata.

A viselet mindkori tartozéka volt a gomb és a paszomány, ki-egészítője pedig a süveg és a kalap. A gombkötőiparban Kassa maradéktalanul érvényesítette autoritását a gömöri városokban. A másik irányba, Zemplén felé szintén kassai közvetítéssel terjedt el a mesterség. Miskolcon a többi városhoz képest később, csak 1702-ben létesült gombkötőcéh, amely szabályzatában kötelezte magát arra, hogy alárendeli tevékenységét a kassai főcéh akaratának. A süvegesipar és a foglalkozás specializálódásával létrejövő kalaposmesterség a ruházati ipar azon szektora volt, amely a legkevesebb céhhel rendelkezett a régióban. A 18. századra megfigyelhető a kalap- és süvegviselés éles különválása a vidéken. Kalapot csak Kassán, Rozsnyón és Miskolcon készítettek. Abaúj, Zemplén, Borsod és Gömör mezővárosaiban megmaradtak a süvegnél, amely viszont a divat változásával egyre drágább és több anyagot igénylő termék volt. II. József halála után a magyaros viselet divatjával a magyar süveg az elit körében is elterjedt. A kalapviselet térhódítása a 18. század utolsó évtizedétől figyelhető meg. A 19. század elejétől pedig sorról sorra alakultak meg a kalaposcéhek: Abaújszántó 1818, Miskolc 1819, Rimaszombat 1820, Nagymihályi 1861.

Északkelet-Magyarország 18. századi és 19. század eleji céhes kézművesiparának jellemzőit bemutatva érzékelhető, hogy a térségben Kassa mellett Miskolc vált a másik meghatározó centrummá. Ezt alátámasztja az iparosok számának alakulása, a kézművesipari tevékenység differenciáltsága és a város körül kialakult vonzáskörzet kiterjedése is. Az 1828. évi országos összeírás adataira támaszkodva Miskolcot már az ország legjelentősebb mezővárosai közé sorolják. Az 1828. évi összeírás alapján Miskolc a 11. helyen állt a magyar városok rangsorában, megelőzve olyanokat, mint Székesfehérvár, Sopron, Nagyvárád, Kecskemét. Miskolc piac- és vásárcörzete igen jelentős volt. A tiszta- és megosztott vonzáskörzet alapján 1828-ra Kassát, Debrecent és Szegedet egyaránt megelőzte. A vonzáskörzet nagysága és az itt élők társadalmi összetétele a vásároló iparok fejlődésének kedvezett leginkább. Rendkívül sok iparost tömörítettek magukba a csizmadiák, a tímárok, a szűcsök, a magyar szabók, a gubások és a szűrszabók szervezetei, amik a vásároló tevékenység egyértelmű jeleként minősíthetőek.

A 19. század második fele a vásároló kisipar uralmának időszakává volt Északkelet-Magyarországon. Az ettől eltérő funkciójú kisipari tevékenységi formák a szolgáltatások területén maradtak leginkább életképesek (pl. mészáros-hentes, pék, szabó, cipész stb.) az új „modern” igényeket kielégítő formákkal együtt (pl. fodrász, fényképész, gépész, kárpitos, festő stb.). A 19. század végétől szokás a kisipar általános válságáról beszélni a gyáripar fejlődésével összhangban. Valójában a 19. század 60-as 70-es éveiben kialakult struktúra csak az 1920-as évektől indult bomlásnak elsősorban azokon a területeken, ahol a hagyományos viselet és lakáskultúra

megszűnése után már nem igényelték a hagyományos termékeket készítő kézművesek munkáját.